

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ (ТРАНЗИТНИХ ДЕМОКРАТІЯХ) В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2014, вип. 1(40), с. 105–110

Правова ідеологія важливий та невід'ємний елемент правосвідомості як окремої людини, так і всього суспільства. Вона відіграє значну роль у визначенні основних напрямів державного та соціального розвитку країни. Дослідження правової ідеології та її особливостей можуть бути використані на шляху до демократичних перетворень у державі.

Правова ідеологія один з важливих інструментів на шляху встановлення демократичного устрою держави. В її силах вплинути на формування правової політики держави, сприяти розвитку системи права та правового регулювання, сформувати повагу до права серед населення. Проте здатна вона й на протилежне. Штучно створена та нав'язана правова ідеологія не може бути органічною частиною правосвідомості особистості, а отже може зруйнувати в уявленні людей єдність правової теорії та реальності, сформувати зневажливе ставлення населення до права та законів. Історія свідчить, що ідеологія не раз ставала засобом маніпулювання масами в руках тоталітарних режимів, тому вкрай необхідно врахувавши помилки минулого та зробивши детальний науковий аналіз цього явища, поставити його на службу ідеалам гуманізму та демократії. Особливо актуальним це питання є зараз для України, яка перебуває в епіцентрі державних та соціальних перетворень.

Вивченням правової ідеології та правосвідомості займалися такі науковці, як К. Т. Бельський, Л. М. Герасіна, О. І. Заздранова, Ю. Ю. Калиновський, В. І. Камінська, Е. А. Клімов, В. О. Кондратьєв, М. П. Недюха, П. І. Новгородцев, Д. А. Потопейко, А. Р. Ратінов, І. Є. Фарбер, В. Н. Хропанюк.

Визначимо поняття правової ідеології та його особливостей. Одним із наших завдань є вивчення поняття демократичної та тоталітарної ідеологій, особливостей їх становлення та існування. Розглянемо поняття транзитних демократій та на прикладі України схарактеризуємо особливості існування у їх межах правової ідеології.

Ідеологія (від грецьк. *idea* – ідея, *logos* – вчення) соціокультурний феномен, який до кінця оформився вже на початку ХІХ ст. Зокрема, в праці французького філософа та економіста А. Дестют де Траси "Елементи ідеології" (1801 р.) детально розроблюються основоположні характеристики ідеології. Згодом ідеологію досліджують італійський соціолог Вільфредо Парето та німецький філософ та соціолог Карл Маннгейм.

Слід відзначити, що тема ідеології була популярною серед західних вчених уже в середині минулого століття, тоді як вітчизняні дослідники із зрозумілих причин звернулися до неї лише у 1980-х роках. За цей період напрацьовано чимало матеріалів, проте багато питань, зокрема ті, що стосуються перехідних суспільств (транзитних демократій), розкриті лише частково і досі залишаються актуальними.

Поняття та сутність правової ідеології не мають єдиного визначення серед правознав-

ців, що цілком зрозуміло. Це неоднозначне і складне явище, пояснення якого вимагає дослідження різних його сторін та проявів, як негативних так і позитивних.

Правова ідеологія об'єднує особистість, суспільство та державу у розумінні правової дійсності, в уявленнях про право та про шляхи розвитку правової системи держави, дотримання принципів законності та правопорядку. На думку О. І. Заздранової, поява ідеології покликана забезпечити довготривале регулювання буття соціуму, виступаючи джерелом соціальної мотивації для індивідів, а також виконувати надзвичайно важливу функцію легітимації всього, з чим вона матиме справу в змістовному плані: уявлень про світ і місце людини в ньому, певних форм соціальної організації, соціальних відносин, типів поведінки і способу життя [1, 7].

Правову ідеологію можна розглядати у таких проявах: як суспільне явище, юридичну категорію, структурний елемент правосвідомості, як складову ідеологічної функції держави, як теоретичну основу державної правової політики [4, 301].

Правова ідеологія — це уявлення, погляди, переконання, теорії, концепції про правову дійсність. Правова ідеологія, як правило, не виникає спонтанно, вона виробляється фахівцями і засвоюється населенням у процесі правового виховання, під час здобуття юридичної освіти, у ході вивчення юридичної літератури та нормативних актів [2, 91]. В. Хропанюк бачить правову ідеологію як теоретичну форму відображення суспільного життя, що дає змогу не лише наголосити на єдності правової теорії та фактів правової дійсності, а й важливості забезпечення єдності науки і практики, теоретичної й емпіричної свідомості суспільства, ідеї та інтересу, правової норми та соціального порядку [9, 204].

У правовій ідеології виокремлюють кілька рівнів. Для першого рівня характерна наявність в окремо взятої особистості певної системи юридичних поглядів, ідей, подань, сформованих у ході повсякденного зіткнення із правовою сферою життя суспільства, а також у результаті проведеної державою

цілеспрямованої роботи (правове виховання, юридична пропаганда, агітація та ін.). Другий рівень правової ідеології властивий невеликим соціальним групам, шарам, класам, станам і т. д. Правова ідеологія більшості членів суспільства — це її третій рівень, для якого характерне вираження в системі ідеологічних поглядів загальнозначущих для більшої частини людей юридичних цінностей. Як правило, вони закріплюються в основному законі держави в силу їх істотної значущості для всього суспільства [3, 35].

Отже, правова ідеологія — це структурована та втілена на теоретичному та практичному рівні науково обґрунтована система уявлень суспільства про правову дійсність, що завдяки формуванню правових цінностей та цілей може впливати на правосвідомість людей та на розвиток соціального та державного життя.

Цікавою видається теорія наукової та ілюзорної ідеології. Науковий характер будь-якої ідеології визначається ступенем її істинності, глибиною пізнання істини об'єкта, представленого у вигляді закономірностей розкритих явищ. Правова ідеологія є науковою тоді, коли її ідеї, гіпотези і теорії, виражені в поняттях і категоріях юриспруденції, відповідають соціальному прогресу, надають практичну користь ефективному правовому регулюванню відповідно до ідеалів свободи, справедливості, законності та гуманізму [8, 62].

У контексті науковості ідеології доцільно було б, на нашу думку, говорити про її демократичність. Демократична ідеологія обґрунтовує та зміцнює у свідомості людей природно-правові та гуманістичні ідеї, та переконує їх у необхідності дотримання режиму законності та правопорядку. Основною метою такої ідеології є формування громадянського суспільства та правової держави. Вона тісно й органічно пов'язана з правовою психологією, враховує традиції, настрої та емоції людей. Демократична ідеологія — це частина демократичної правосвідомості.

Водночас, не можна не погодитись, що кожен клас, кожна соціальна верства або група об'єднаних спільністю корінних інтересів

людей прагне виразити у формі юридичних понять і категорій свої претензії на владу, власність, привілеї і т. д. І правова ідеологія, отже, часто несе в собі, поряд із загальнолюдськими ідеалами, псевдоідеали, стаючи у цьому сенсі ілюзорною. Звідси спостерігається відомий плюралізм політико-правової ідеології, її внутрішньосуперечливий характер. Таке значення мала, наприклад, рабовласницька і феодальна правові ідеології, ідеологія революції. Сутність ілюзорної ідеології полягає в тому, що творці цієї концепції ставлять свідомо нездійсненні цілі, керуючись при цьому не об'єктивними можливостями, а утопічними ідеями [8, 62].

На нашу думку, поняття ілюзорної ідеології стоїть доволі близько до політичної ідеології, яка теж представляє інтереси певних об'єднань людей. Можна припустити, що за певних умов політична ідеологія переростає в ілюзорну і це та досить небезпечна ситуація, коли ідеологія стає інструментом досягнення інтересів певної групи осіб, яка зазвичай знаходиться при владі та має можливість використовувати різного роду політичні технології та державні ресурси для досягнення своєї мети та поширення своїх ідей та концепцій як псевдоправової, ілюзорної або ж тоталітарної ідеології.

Такі ідеології є історично недовговічні з декількох причин. Ілюзорна ідеологія розвивається поза правосвідомістю і не є її органічною частиною. Оскільки всі елементи правосвідомості пов'язані і взаємодіють, то в ситуації, коли один з них (в даному випадку ідеологія) не має спільної з іншими правової основи, а подекуди вступає і в протиріччя, він рано чи пізно опиняється поза межами структури. Так, радянська ідеологія протиставлялась правовій психології українців, їхнім традиційним приватно-правовим традиціям та настроям індивідуалізму. Поза правосвідомістю правова ідеологія втрачає свою цінність, позбавлена практичного втілення серед народу і її існування забезпечується лише адміністративно-владним апаратом.

Ілюзорна ідеологія залежить від групи осіб, на благо яких вона була створена і слу-

жить. Така ідеологія не може існувати без постійного живлення за допомогою політичних технологій. Її незрілі ідеї та цілі, які не засновані на загальнолюдській моралі та принципах гуманізму, недостатньо науково обґрунтовані самі по собі, не знаходять підтримки серед людей. Нездійсненність та утопічність цілей такої ідеології рано чи пізно стає очевидною народу і тягне за собою відмову від неї на користь більш реальних програм у межах розвиненіших ідеологій.

Проте відмова від ілюзорної ідеології не означає автоматичне утвердження в державі та суспільстві демократичної правосвідомості та ідеології. Окремої уваги потребує аналіз стану правової ідеології у межах перехідних суспільств, або інакше кажучи — транзитивних демократіях.

Транзитивні суспільства характеризуються суперечністю поглядів та суспільних орієнтацій. Відмінності правової системи тоталітаризму та демократичного суспільства очевидні, а тому перехід від однієї до іншої системи безпосередньо неможливий. Такі суспільства перебувають в умовах дезорганізації, що означає дезінтеграцію політико-правових інститутів, які не здатні виконувати завдання, для яких вони створені, ослаблення механізмів формального і неформального контролю тощо. Слід відзначити також загострення соціальних суперечностей у перехідному суспільстві, злам командно-адміністративної системи управління і вступ на складний і суперечливий шлях створення ринкової економіки, обстановку економічної, політичної та духовної кризи [7, 205–208].

Такі питання практичного та організаційного характеру, безперечно, негативно впливають на правосвідомість та правову культуру суспільства. Як пише Ю. Ю. Калиновський, правосвідомість “людини перехідного періоду” має низку особливостей: амбівалентність; мотиваційна невизначеність; поведінкова непослідовність; відсутність необхідних знань про правову систему країни; превалювання звичаїв над позитивним правом; терпиме ставлення до неправових засобів розв'язання конфлікту; звернення до

традицій та нехтування правом; домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими тощо [2, 89].

Прискорити процес становлення демократії могла б чітко розроблена та науково обґрунтована демократична ідеологія, яка б, втілюючись у державних програмах розвитку та у всіх сферах державного життя, забезпечила б підвищення рівня правосвідомості суспільства. Проте ситуація ускладнюється тим, що в посттоталітарних державах поняття правової ідеології набуває різко негативного забарвлення, адже в патерналістських суспільствах їй відведена особлива роль маніпуляції народом, його свідомістю з метою здійснення завдань, поставлених політичною елітою. Увага акцентується на негативних сторонах явища правової ідеології, наприклад, на її абсолютизації у межах тоталітарного режиму, створення нею ідеологічних міфів та утопій, ідеологізацію всіх сфер життя та ін. На задній план відходять всі позитивні її функції, такі як пізнання, консолідації, формування соціальних цінностей та ідеалів, які могли б відіграти важливу роль у прискоренні проходження державою трансформаційних процесів.

На прикладі України, яка, на думку правознавців, є доволі класичним прикладом перехідної демократії, можемо побачити такі етапи існування правової ідеології.

Першим етапом після офіційного скасування радянської ідеології у 1991 р. був етап майже повної відсутності правової ідеології. Навіть прийняття Конституції України ніяк радикально не змінило стан речей і задекларовані в ній положення, які в перспективі могли б стати базою для формування демократично-правової ідеології в нашій державі нею не стали з ряду причин. У період соціально-економічного та політичного спаду в країні питання формування нової правової ідеології в межах нової незалежної України відійшло на другий план порівняно з питаннями більш практичного та побутового характеру. Крім того, як вже згадувалось раніше, негативне і упереджене ставлення до ідеології як суспільного та правового явища не да-

вало змоги скористатися позитивними її можливостями.

Слушними видаються слова Ю. Н. Тодики, який назвав умови того часу “ідеологічним вакуумом” та говорив про криміналізацію свідомості суспільства, пропаганду насильства, кулачного права, вільного “блатного” життя [7, 40]. Відсутність правової ідеології значно уповільнила процеси формування конкретної мети державно-політичного розвитку, нових загальнолюдських та соціальних ідеалів, навколо яких могли б згуртуватись люди. Варто також згадати про те, що однією з причин низького авторитету, а відповідно і ефективності інституційних органів у державі на той час також була відсутність ідеології, яка не виконувала однієї з основних своїх функцій — легітимації влади.

Така ситуація тривала до початку нового тисячоліття і приблизно у 2003–2004 рр. почався, на нашу думку, новий етап у процесі розвитку в Україні правової ідеології, який можна охарактеризувати як етап часткової підміни в свідомості людей правової ідеології на політичну.

Політична ідеологія — це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали соціальних класів, націй, різних суб'єктів політики. Структурними елементами політичної ідеології є політичні теорії та ідеї, концепції політичного розвитку, соціально-політичні ідеали, цінності, політичні програми, символи тощо. Різноманітністю соціальних інтересів обумовлюються відмінності політичних ідеологій, які прагнуть реалізувати суб'єкти політики [6, 271].

У правовій літературі розмежовуються поняття правової та політичної ідеології. Зокрема, М. Недюха пише, що правова ідеологія має моністичний характер, оскільки її сутність обумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, оскільки ґрунтується на певних інтересах — групових, корпоративних чи суспільних [4, 300]. Інакше кажучи, правова ідеологія держави покликана відобразити волю та інтереси всього на-

роду, тоді як завдання політичної ідеології — виразити інтереси лише певної групи осіб.

Політичні програми партій, виступи партійних лідерів та політичні гасла, які, орієнтуючись на низьку політичну та правову свідомість українців, пропонували їм прості та зрозумілі ідеали, стали тимчасовими орієнтирами соціальної та правової поведінки для населення. Активне політичне життя в країні спричинило заміну в свідомості людей довготривалих цілей побудови демократичної правової держави на короткотермінові цілі вибору політичних та державних лідерів, мовні та територіальні питання.

Підміна правової ідеології політичною спричинила досить вузьке і поверхове бачення соціальних та правових проблем суспільства. Перманентний процес виборів в Україні виснажує правосвідомість громадян, відволікає її від справді важливих цінностей і ніяк не сприяє формуванню демократичної ідеології. Як пише О. І. Заздранова, “постійні пошуки харизматичних вождів містять у собі реальну загрозу появи нових модифікацій тоталітаризму” [1, 122].

На жаль, варто відмітити, що етап відсутності правової ідеології в Україні досі триває. Перехід до цілеспрямованого формування демократичної ідеології та правосвідомості, а відповідно і до правової та демократичної держави залежить від багатьох факторів. Одним з них, на нашу думку, є формування національної ідеї. Представники школи етнодержавства (О. Антонюк, І. Варзар, В. Горбатенко, Ю. Римаренко) визначають національну ідею (ідеологію) як сукупність ідей, систему поглядів на об’єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвій [5, 166]. Така ідеологія не повинна суперечити принципам демократії, її основним завданням є поширення серед народу ідеї самоідентифікації українців як нації з багатою історичною, культурною та правовою спадщиною.

Серед інших факторів слід відзначити стабілізацію політичної, економічної ситуації в країні, підвищення рівня правової освіти населення, що вже не раз було відмічено правознавцями. Для правового розвитку України дуже важливими є зміна ставлення до явища правової ідеології і розуміння того, що для України на стадії перехідного суспільства важливо запровадити ідеологічні парадигми демократії, закріпити у правосвідомості людей ідеї свободи та гуманізму.

Література

1. Заздранова О. І. Ідеологія в еволюціонуючому соціумі. — Х., 1999. — 208 с.
2. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. — Х.: Право, 2008. — 288 с.
3. Кондратьєв В. О. Особливості правової ідеології як фактора формування правової свідомості в сучасному українському суспільстві / В. О. Кондратьєв // Інтелект. Особистість. Цивілізація. — Донецьк, 2007. — Вип. 5. — С. 30–41.
4. Недюха М. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / М. Недюха // Публічне право. — № 3(7) — 2012. — С. 299–306.
5. Ткачук О. С. Правова ідеологія та правова психологія як структурні елементи правосвідомості // О. С. Ткачук. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/app/2012_46/Tkachuk.pdf
6. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учеб. пособие / Под ред. В. Г. Стрекозова; В. Н. Хропанюк. — М.: Инверсталь, 2000. — 298 с.
7. Основи етнодержавознавства: Підруч. / За ред. Ю. І. Римаренка. — К.: Либідь, 1997. — 656 с.
8. Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін.; За ред. Ф. М. Кирилюка. — К.: Здоров’я, 2004. — 776 с.
9. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: Монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильчин, О. П. Дзьобань та ін. — Х.: Право, 2009. — 352 с.

Перехід від тоталітарного до демократичного устрою в Україні має значний вплив на формування правової ідеології. Минулий досвід існування ілюзорної, патерналістської ідеології негативно відбивається на сприйнятті сучасниками правового явища ідеології в цілому, завважає їм бачити

в ньому засіб досягнення гуманістичних цілей та ідеалів. Відсутність правової ідеології, а згодом підміна її у свідомості населення на політичну ідеологію, значно уповільнює становлення правової, демократичної держави України.

Переход от тоталитарного к демократическому устройству в Украине имеет значительное влияние на формирование правовой идеологии. Прошлый опыт существования иллюзорной, патерналистской идеологии негативно отражается на восприятии современниками правового явления идеологии в целом, мешает им видеть в нем средство достижения гуманитарных целей и идеалов. Отсутствие правовой идеологии, а затем замена ее в сознании населения на политическую идеологию, значительно замедляет становление правового, демократического государства Украина.

The transition from a totalitarian to a democratic system in Ukraine has a significant influence on creation of the legal ideology. The past experience of illusory and paternalistic ideology has a negative impact on the perception of the legal phenomenon of ideology in general, and prevents our contemporaries from viewing it as means of achieving of humanitarian goals and ideals. A lack of legal ideology, and then its substitution for the political ideology in the people's consciousness greatly slows down the development of Ukrainian legal and democratic state.

Надійшла 11 листопада 2013 р.